

спасительне Слово приходять у світ. Тільки любов'ю долається нездоланий бар'єр між Богом і людиною, бо Любов володіє силою єднання і надавання тождности сотворінню з Богом. Бог покликав людину любити, і цей поклик завжди діялогічний. Ось чому «Слово було Бог». Ось чому в людині серце є центром спілкування з Богом – бо воно палає любов'ю. Медитації над феноменом любови не мають припинятися ніколи.

І наостанок. Книга видана білінгвою, текст легкий, тож час перекласти її українською.

Богдан Завідняк

А. Дудченко. *Евхаристія. Прошлое. Настоящее. Вечное.* Киев: Quo Vadis 2013. 256 с.

У 2013 р. у видавництві «Quo Vadis» у Києві вийшла книжка священника Української Православної Церкви о. Андрія Дудченка «Євхаристія. Минуле. Сучасне. Вічне». Книжка призначена для всіх, хто цікавиться візантійським богослужінням, його історією, богослов'ям, а також і для тих, хто хотів би знати, як правильно брати участь у відправах Євхаристії, зокрема недільних і святкових. Книжка написана не як науковий трактат, а радше як цікавий популярний твір, який приваблює читача простотою і доступністю. У передмові ігумена Петра Мещеринова сказано, що це посібник, який може стати у пригоді не лише початківцям, але й клиру (с. 5).

Як зазначає сам автор, важливими джерелами його праці послужили твори видатних літургістів. Серед них чільне місце займають відомий єзуїт о. Роберт Тафт, найбільший знавець візантійського богослужіння, та його попередник Хуан Матеос, ТІ; православні вчені: Олександр Шмеман, Кипріян Керн, Михайло Скаблланович; англіканський учений Г'ю Уайбрю та інші науковці, серед яких Міхаель Кунцлер, Йоан Мейєндорф, Мігель Арранц і дон Грегорі Дікс. Автор посилається також на Йоана Зізіуласа, протоієрея Олексія Умінського та інших авторів.

Після ознайомлення з цією монографією багатьом із зацікавлених читачів мимоволі захочеться звернутися до давніх джерел і поглибити свої знання з церковної історії та літургіки, зокрема перечитати твори патріярха Германа Константинопольського (VIII ст.), Миколи та Теодора Андідських (XI ст.), Миколи Кавасили (XIV ст.) та ін. Адже, за словами одного з літературних персонажів, «книги розповідають про книги».

Праця о. Дудченка розділена на глави без нумерації, що містять інформацію як про історію Божественної Літургії, так і про всі її частини. Поділ умовний, він корисний для кращого сприйняття читачем викладеного змісту. Перша частина – це приготування чесних дарів, яка називається у нас *проскомидією*. Далі йде інформація про всі інші частини головної відправи, а саме:

Вхід у Царство (від слів «Благословенне Царство» до Трисвятого);
 Таїнство Слова (від прокімена до молити за оглашених);
 Вірність любови (від розкриття антими́нса і до Символу віри);
 Безкровна жертва (анафора: «префація», ангельська пісня, анамнеза, епikleза, *intercessio* – «посередницькі» моління);
 Причащення і відпуст.

Після описових глав додано також розділи про авторство Літургії св. Йоана Золотоустого, про Божественну Літургію у часи св. Йоана Золотоустого, про свято як анамнезу, про Святе Причастя: «брати чи приймати?». Є також два додатки, перший з яких містить послання Синоду Елладської Церкви про спосіб читання молитов на Літургії, а другий – тексти різних заамвонних молитов, яких тут 31. Усе це завершується післямовою.

Справляє приємне враження те, що автор постійно руйнує стереотипи як щодо участі в літургії лише «вибраних» (зокрема це стосується пропозиції про причащення всіх мирян, які присутні у храмі на богослужінні), так і щодо дуже багатьох інших хибних уявлень, які ввійшли у свідомість пересічних парафіян і насправді завдають шкоди їхньому духовному розвиткові. Справедливо буде, якщо книжка православного автора займе чільне місце у поясненні богослужіння для мирян, рівно ж як і для семінаристів, духовенства та всіх тих, хто цікавиться цією проблематикою. Це буде свідченням постійного росту зацікавлення проблемами богослужіння серед молодшого покоління.

Уже на початку автор підкреслює важливість краси богослужіння. Саме через цю красу відправ у храмі Святої Софії посли князя Володимира захотіли прийняти православну віру з Константинополя (с. 7). Справедливою є критика о. Дудченка з приводу надмірного захоплення мирян акафістами сумнівного змісту на шкоду вивченню Святого Письма (с. 11). Автор правильно наголошує на важливості спільноти і спільного богослужіння, а не «приватних» відправ, яких зовсім не повинно би бути у церкві (там само). Жива участь мирян у церковних діях, а не пасивна присутність – ось, фактично, необхідна умова для правильного розуміння ролі Літургії і християнського культу в цілому (с. 12). Отець Андрій стверджує, що немає жодної перешкоди для використання народних мов у богослужінні, і це підтверджується фактом, що, наприклад, залежно від обставин, в Українській Православній Церкві Московського Патріархату, священником якої він є, дозволяється вживати як церковнослов'янську, так і українську мови (там само)¹. Далі йдеться про те, що не можна обмежуватися поверховим вивченням богослужіння та символічних пояснень усього того, що відбувається у храмі, адже «від нашого ставлення до богослужіння залежить майбутнє не тільки нас, але й цілої Церкви» (с. 13). Похвально, що автор

¹ Гарним прикладом цього твердження є виданий нещодавно УПЦ МП двотомний *Службеник* (Ужгород 2013), у якому, окрім церковнослов'янського тексту з рубриками українською (у I томі), міститься також і новий переклад українською мовою Божественної Літургії, а також вечірні та утрени (у II томі).

наводить цитату з Апології св. мученика Юстина Філософа (II ст.), де описано чин Євхаристії (с.17-18). В іншому місці він наводить уривок опису агапи, автором якого є Тертулліян (II ст.) (с. 20). Є також згадка про відокремлення у IV ст. агап від Євхаристії, а також про залишки слідів «вечері любови» у сучасних богослужіннях, наприклад: благословення артоса на Пасху, чину панагії в монастирях, поминальних трапез, роздавання антидору, благословення хлібів на всеношній тощо (с. 21). Заслугує особливої уваги наведена цитата архимандрита Кипріяна Керна про те, що потрібно постійно причащатися, щоби бути в постійній єдності з містичним Тілом Христовим (с. 23).

Отець Андрій згадує про те, що перед Літургією Слова під час приготування священником дарів читаються часи (с. 24). Насправді ж ця традиція досить пізня і, можна сказати, певною мірою є обов'язковою хіба що для монастирів і храмів російської синодальної гілки візантійського обряду. Натомість у сучасній практиці парафіяльних храмів Греції, як також у практиці багатьох інших Східних Церков, часи у момент проскомидії читають зрідка. Переважно співці тут співають утренью, а відразу після її закінчення починається Божественна Літургія².

Трохи дивно, що автор книжки, знайомий із публікаціями о. Роберта Тафта, стверджує, що начебто проскомидія колись мала місце після Літургії Слова безпосередньо перед великим входом (с. 26-27). Натомість о. Тафт намагається довести, що гіпотеза про існування обряду приготування хліба і вина безпосередньо перед великим входом необґрунтована.³ На його думку, переконливішими є аргументи стосовно того, що місце чину проскомидії (особливо щодо приготування святих просфор) було саме на початку Літургії, як ми це бачимо й нині. Різниця полягала хіба що в тому, що із зовнішньої скевофілакії⁴ відправа Проскомидії перенеслася до внутрішньої частини храму.⁵ Дуже важливим є коротке

² Цей припис зафіксовано у сучасних грецьких типіконах, див. статтю: М. Скабалланович. Нынешний греческий типикон // *Око церковное – литургическая библиотека* (www.liturgica.ru/bibliot/greek.html). Звичайно, о. А. Дудченко не мусив говорити про ці нюанси, бо його книжка адресована авдиторії читачів, більшість з яких відвідують храми з такими богослужбовими практиками, які він описав.

³ Роберт Тафт. *Великий Вход*. Омск 2011, с. 326-346.

⁴ Скевофілакція (грецькою – σκευοφυλάκιο, церковнослов'янською – сосудохранилище) – за-христія, приміщення у храмах або біля них, де повинні зберігатися церковні ризи, посуд та інші богослужбові речі.

⁵ Ось як про це пише Г. Уайбрю: «Многие считают, что первоначально это формальное приготовление Даров производилось непосредственно перед тем, как их вносили на Великом входе. Предположение основано отчасти на том, что в других обрядах молитва предложения читается именно в этом месте..., а отчасти том, что Герман в своем описании Литургии говорит о Проскомидии тоже в этом её месте службы, равно как и в её начале. Но с такой же вероятностью можно предположить, что молитва Проскомидии заимствована Литургией св. Иакова из византийского обряда, а Герман говорит о Проскомидии перед Великим входом просто потому, что первоначально предварительная Проскомидия касалась только хлеба, вино же и воду смешивали в чаше непосредственно перед тем, как диаконы вносили дары в алтарь. Не лишено вероятности и то, что Проскомидии как обряда во времена Максима и

порівняння грецької, старообрядницької та сучасної російської практик відправи Проскомидії щодо застосування різної кількості просфор (с. 29). Невиправданим, на думку автора, є звичай виймати поминальні часточки з просфор аж до Херувимської пісні або навіть аж до читання Символу віри (с. 33). Радісною подією є відновлення груп катехуменів, тобто оглашених. Нині, зі слів автора, вони відроджуються (с. 34), а через це і назва «Літургія оглашених», і сама екктенія з молитвою за оглашених набувають нового змісту. Важко погодитися з автором, що начебто виголос, яким нині розпочинається Служба Божа, тобто «Благословенне Царство...», увійшов у вжиток до чинів хрещення та вінчання через пов'язаність із Євхаристією (с. 35). Відомий факт, що у традиції церкви Константинополя всі богослужіння – і вечірня, і утрєня, і часи – починалися саме цим виголосом⁶. А як показав у своєму дослідженні відомий сучасний російський літургіст Михайло Желтов, припущення про виокремлення чину подружжя з Євхаристійної Літургії є неправдоподібним.⁷

Аналізуючи мирну екктенію і початкову частину Літургії оглашених (с. 36-40), автор справедливо критикує практику читання молитов перед антифонами «тихим» голосом. Ці молитви насправді слід читати голосно, і в них повинна брати участь ціла церква, бо читаються вони від імени всієї спільноти. Власне, нерозуміння богослужіння мирянами є причиною кризи активної участі вірних у богослужіннях. Це, своєю чергою, призводить до захоплення т. зв. «паралітургійними» практиками: акафістами, молебнями тощо (с. 43). Попри те, що для літургійних текстів християнського Сходу характерною є апофатичність (с. 44), тобто т. зв. «негативна теологія», у якій ми говоримо про недоступність Бога, Він, хоч і невидимий, неосяжний, невідомий, водночас хоче явити Себе людям, а тих, які вірують у Нього, зробити Своїм народом (с. 45). Автор детально аналізує виникнення і розвиток антифонів, малого входу, тропарів (с. 45-54). Він добре пояснює цю вступну частину основного християнського богослужіння. Важливим також є пояснення значення символів та символізму в церкві (с. 51-52). Автор нагадує про те, що архиерей починає своє служіння від малого входу на Святій Літургії (с. 52-53). Невиправданим, на думку о. Дудченка, є співати у приспівах третього антифону (особливо після виголосу «Премудрість, прости»):

Германа не было, а потом просто возвели в обряд практическое действие – предварительное приготовление даров в сосудохранилище, и в данное место литургии из какого-нибудь другого её никто никогда не переносил... » (Х. Уайбрю. *Православная Литургия*. Москва 2012, с. 126-127).

⁶ Згідно з палестинською традицією богослужіння починалися виголосом «Благословен Бог наш...».

⁷ Див. його публікації про тайну Подружжя: М. Желтов. Чины обручения и венчания в древнейших славянских рукописях // *Страница священника Михаила Желтова* (www.mzh.mrezha.ru). У статті про шлюб та Євхаристію автор стверджує: «...анализ рукописных свидетельств о порядке чина венчания приводит к выводу о существовании тенденции постепенно приблизить чин венчания к литургийному, но не наоборот» (М. Желтов. Обзор истории чиннов благословения брака в Православной традиции, див.: www.sccc.msu.ru).

«Спаси нас, Сину Божий, молитвами Богородиці співаємо Тобі: Аلیلія». Натомість краще, навіть у богородичні свята, замість вставки «молитвами Богородиці» співати «у святих дивний Ти» (с. 53). Не зовсім зрозумілою є заувага про те, що начебто тропар і кондак храму співаються лише на Святій Літургії – єдиній з усіх служб добового кола⁸, тому що Літургія може правитися тільки у храмі⁹ (с. 54). Далі мова йде про зайвисть виголосу «Господи, спаси благочестивих...» перед трисвятим, який колись був пов'язаний із входом до храму імператора і який тепер у деяких храмах намагаються відродити, не знаючи про справжнє його походження та призначення (с. 56).

Автор помилково пише, що начебто 1 серпня, тобто у празник Винесення Чесного Древа животворящего Хреста, на Літургії треба співати «Хресту Твоєму поклоняємось, Владико...» замість трисвятого, хоча Типікон насправді приписує трисвяте¹⁰ (с. 58).

Далі о. Дудченко зосереджується на важливості знання і розуміння Писання для християн, тому що саме незнання біблійних текстів призводить до незнання богослужіння.

Автор критикує вимушену – через брак часу – практику кадіння під час читання Апостола (с. 66). Він схвалює практику читання Євангелія обличчям до народу, згадуючи про те, що греки читають також Апостола у такий спосіб (с. 67). Надзвичайно важливими і правильними є думки о. Дудченка стосовно проповіді як складової частини Літургії (с. 67). У російському перекладі молитви після Великого входу (на Літургії св. Йоана Золотоустого) закралася класична помилка – неправильний переклад з грецької, що змінює сенс молитви – наближення священнослужителів до престолу (с. 90). Насправді тут мало би бути «приведи» (грец. *προσάγαγε*), а не «принеси», оскільки йдеться про служителів, які наближаються до престолу. Це видно з тексту аналогічної молитви на Літургії св. Василя.¹¹

⁸ Таке твердження навряд чи справедливе, тому що устави приписують співати тропар храму на малому повечір'ї після «Достойно», а деякі також і на 6-му часі – тропар і кондак, а на зображальних (обідні) після «Отче наш» – кондак храму. Зрештою, кожна помісна Церква має свої звичаї стосовно цього.

⁹ Очевидно, що зазвичай Літургія має правитися у храмі, але часто бувають винятки, коли служать і під відкритим небом, і у в'язницях, лікарнях тощо.

¹⁰ Див.: *Типікон*, т. 2. Москва 1896 (репр. Санкт-Петербург 1992), арк. 364. Зате у Хрестопоклонну неділю та в день свята Воздвиження Чесного Хреста (14 вересня) тут дійсно треба співати «Хресту Твоєму поклоняємось, Владико...», хоч у деяких випадках це залежить від звичаю.

¹¹ Роберт Тафт, проаналізувавши багато рукописних джерел, дійшов висновку, що слов'янський переклад цієї молитви (яку читає священник після Великого входу під час просительної ектенії) неправильний. А саме: помилково перекладено ключове слово молитви – *προσάγαγε*. Оскільки йдеться не про прийняття Богом молитов і не про якісь неживі предмети, а про наближення служителів до престолу, тут правильно буде вжити слово *приведи*, а не *принеси* (див.: Р. Тафт. *Великий вход*, с. 423-430). У російському перекладі кодексу *Barberini gr. 336* враховано цю особливість і зроблено виправлення (див.: *Евхологий Барберини гр. 336* / изд. текста, предисловие и прим. Е. Велковской, С. Паренти. Омск 2011).

Далі автор наводить також приклади особливостей слов'янської традиції, а саме: вставку тропаря 3-го часу в анафорі та додавання до анафори св. Василія Великого слів, вирваних із контексту анафори Золотоустого «перетворивши Духом Твоїм Святим» (с. 127). Він також вважає безпідставним перенесення молитви після Святого Причастя з кінця подячної малої ектенії на місце після причастя служителів (с. 161) тощо. Автор тут наводить як добрий приклад видання тексту хрещальної Літургії, опубліковане з благословення Московського патріарха у 2002 р. і в якому власне цей недолік виправлено (там само). Важливо знати про абсурдність тверджень, нібито св. Василій Великий скоротив літургію апостола Якова, а святий Йоан Золотоустий скоротив Літургію Василія Великого. Насправді ж про таке скорочення не може бути й мови, навпаки, розвиток відбувався від простіших форм до складніших (с. 167-168).

Звичайно, у такому короткому обсязі неможливо пояснити всі аспекти й нюанси богослужіння. Однак автор намагається охопити, наскільки це можливо, більшість найважливіших моментів церковних дійств.

Похвально, що о. Андрій Дудченко вживає терміни «Латинська Церква», «Західна» і «Східна» Церкви, уникаючи неправильного протиставлення термінів: «Православна Церква» – «Католицька Церква». Це особливо важливе у літургійних питаннях. Дуже позитивним є те, що автор порівнює особливості різних гілок візантійського обряду: грецької, румунської тощо. Це вказує на можливість єдності у різноманітності й розвінчує міф про начебто «єдиний православний» обряд, якого насправді немає.

Книжка о. Андрія Дудченка – це сучасна містагогія, тобто введення в таїнство, а також серйозний виклик тим церковним спільнотам, які перебувають у євхаристійній та богослужбовій кризі. Пастирі таких спільнот у жодному разі не повинні миритися з пасивною присутністю мирян на Літургії, мають заохочувати їх до свідомої і діяльної участі у відправах, особливо в таїнстві Святого Причастя.

Ігор Васишин

Мирослав Вольф. По подобию Нашему: Церковь как образ Троицы / перекл. з англ. Ольга Розенберг. Черкасы: Коллоквиум 2012. 397 с.

Заклик Ісуса Христа до своїх послідовників бути єдиними у вірі в троїчного Бога залишається завжди актуальним. Тому кожен християнин повинен бути прихильником єдності в нашому роздробленому індивідуалізмами світі. Мирослав Вольф є одним із таких світлих учнів Ісуса Христа, який пропонує поступову побудову сопричастя між Церквами.

Питання про Церкву є основним для реалізації видимої єдності християн, тож у книжці «На подобу Нашу. Церква як образ Тройці» М. Вольф аналізує